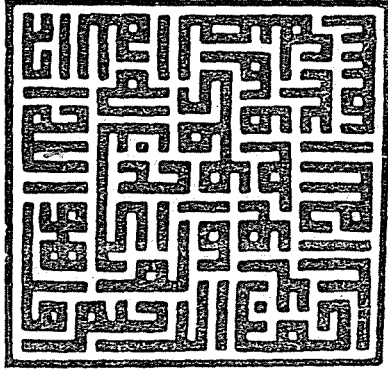

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

9. Sayı

ARAP DİLİ MEKTEPLERİ (*)

Ignace GOLDZİHER (**)
Çev.Doç.Dr.Süleyman TULUCU

İslâm'da filoloji, İlähiyatın zarurî yardımcısı ve metninin doğru okunması dâhil, Kurân'ın anlaşılması ve tefsiri için, daima zarurî vasıta olarak kabul edilmiştir. Gerçek geniş bir edebî eserler külliyyatı,

(*) Bu yazı, Ignace Goldziher'in *A Short History of Classical Arabic Literature* (translated by Joseph Desomogyi, Berlin 1966, s.61-71) adlı eserinden tercüme edilmiştir. Yazının sonuna, tarafımızdan, bu mektepler ve dilcileri ile ilgili bir bibliyografya ilâve edildi.

(**) I. Goldziher (1850-1921), İslâm araştırmalarının gelmiş-geçmiş en büyük öncülerinden Yahudî asıllı bir Macar şarkiyatçısıdır. Eserlerini daha ziyade Almanca kaleme almış olan bu âlimin etüdlerinin sayısı, 741'e ulaşmaktadır. Kitap ve makalelerinden bazıları Fransızca, İngilizce, Rusça, Hırvatça, İbranca, Arapça, Türkçe gibi dillere tercüme edilmiştir. Eserlerinden *Muhammedanische Studien* (I-II, Halle 1889-1890)'ın II. cildinin Fransızca'ya tercümesini teşkil eden *Etudes sur la Tradition Islamique* (trad. par Léon Bercher, Paris 1952), Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi profesörlerinden Mehmed S.Hatiboğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir (bu çeviri henüz basılmamıştır). Dilimize tercüme edilerek basılan ilk eseri, *Zâhiriler "Sistem ve Tarihleri"* (çev.Cihad Tunç, Ankara 1982, XXXII + 200 s.)'dir. Lisânımıza kazandırılan makaleleri ise, kronolojik sıra ile, şunlardır : *İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler*, çev. Cihad Tunç, AÜİFD, XIX (1973), 223-235; *Ehl-i Kitaba Karşı İslâm Polemiği I-II*, çev.Cihad Tunç, İİED, IV (1980), 151-169, V (1982), 249-277; *İslâmiyetin İlk Zamanlarında Zühd*, çev.Hayrani Altıntaş, AÜİFD, XXIV (1981), 539-546; *İspanya Arapları ve İslâm*, çev.Ismail Hakkı Ünal, İA, sayı 1 (Temmuz 1986), 80-99, sayı 2 (Ekim 1986), 48-62. İslâmî ilimlerin, özellikle Tefsir, Hadis, İslâm Hukuku, Tasavvuf, Kelâm, Arap Dili ve Edebiyatı gibi sahalarında eser vermiş olan I. Goldziher'in bu dallardaki bazı görüşlerini, mamafih ihtiyatla karşılamak lâzımdır (bu konuda meselâ bk. M.Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul 1959, s.5-6, 10-11,28,81, 107, 114,167; J.D.J.Waardenburg, *L'Islam dans le Miroir de l'Occident*, Paris-Lahey 1963; M.Z.Siddikî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, trc.Y.Z.Kavakçı, İstanbul 1966, s.19, 23-24,33,39,55,57-58, 74-77,87,108,132,138-139; Talât Koçyiğit, *I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkid*, AÜİFD, XV (1967), 43-55; aynı mlf.,

bizzat Arap dili kaidelerinin muayyen esaslara bağlanması görevini ortaya çıkardı. Filoloji, iki kısımdan ibarettir :

1) Sarf (*es-sarf*) ve sentaks (*hususî nahv*) diye iki bölüme ayrılan *'İlmu'n-Nahw* (gramer) :

2) Kelimelerin toplanması ve doğru kullanılması demek olan *'İlmu'l-Lûğa* (Leksikografi= Sözlükbilim, Lûgatçılık).

Arap filolojisinin başlangıcı, İslâm'ın ilk devirlerine götürülebilir. Kur'ân'ın doğru okunması, önde gelen ve zarurî bir ihtiyaçtı; bundan dolayı, çare olarak, derhal gramatikal hâdiselerin tetkiki gerekti. Birçok insanın Kutsal Kitab'ın metnini yanlış bir telaffuzla okuduklarının farkına varılır varılmaz, halk için bir çeşit rehber kitabın temin edilmesi lüzumu ortaya çıktı. Bu, büyük bir önem arzetti; çünkü İslâm, sadece Araplar arasında şifahi olarak

Hadis Tarihi, Ankara 1977, s.140-141,142-143; Mehmed S.Hatiboğlu, *Batıdaki Hadis Çalışmaları Üzerine*, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, 16-18 Eylül 1985 (Tebliğ ve Müzakereler), İzmir 1985, s.85-88). Goldziher'in hayatı ve eserleri için bk. C.H.Becker, *Ignaz Goldziher*, *Der Islam*, XII (1922), 214-222 (hakkında yazılmış diğer yazılar için bk.J.D.Pearson, *Index Islamicus 1906-1955*, Cambridge 1958, s.11, nr.359-370); B.Heller, *Bibliographie des Oeuvres de Ignace Goldziher*, Paris 1927; Joseph de Somogyi, *A Collection of the Literary Remains of Ignace Goldziher*, JRAS (1935), s.149-154; A.Scheiber, *Ignace Goldziher Memorial I*, Budapeşte 1948, s.419-429, II, Jerusalem 1958, s.209-214; J.D.J.Waardenburg, *L'Islam dans le Miroir de l'Occident*, Paris-Lahey 1963; Necîb el-'Akîkî, *el-Musteşrikûn*, Kahire 1965, III, 906-908; ez-Zirikî, *el-A'lâm*, 3. baskı, Beyrut 1389/1969, I, 80; *Goldziher, Ignac*, TA (Ankara 1969), XVII, 424; I. Goldziher, *Zâhîrîler "Sistem ve Tarihleri"*, çev.Cihad Tunç, Ankara 1982, Joseph de Somogyi'nin yazısı : s.IX-XXVIII ve s.XXIX-XXXVII; *Goldziher, Ignac*, AB (İstanbul 1988), IX, 527.

Kısaltmalar

- AB : AnaBritannica, I- ,İstanbul 1986 v. dd.
AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara.
İA : İslâmî Araştırmalar, Ankara.
İİED : İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, Ankara.
JRAS : Journal of the Royal Asiatic Society, London.
TA : Türk Ansiklopedisi, I- , Ankara 1946 v. dd.

yayılmadı fakat aynı zamanda, zuhurunun ilk on senesinden itibaren, Arap olmayan (acem) milyonlarca insan tarafından kabul edildi; bu gelişme, uzak eyaletlerde Arap olmayan unsurlar arasında azınlık hâlinde yaşayan Araplar için karlı değildi.

Rivayet edildiğine göre, Halife 'Ali'nin direktifiyle, Basra'nın tanınmış şahsiyetlerinden Ebu'l-Esved **ED-DU'ELİ** (öl. 48/668-69), ilk defa olarak, nahvin esaslarını vazetti. Kur'an'ın tehlikeli bir şekilde yanlış okunması 'Irak'da meydana geldi : *İnnellâhe berî'un mine'l-müşrikîne ve resûluhu* (Tevbe sûresi (IX), âyet: 3) ("Şüphesiz, Allah ve resûlü, müşrikler (i himaye etmek)den uzaktır") âyetindeki son kelime, *resûlehu* veya *resûlihi* şeklinde yanlış okunmuştu. ed-Du'eli, sarfın ilk esaslarını hulâsa etmek için Vâli Ziyâd'ın emrini kabul etmekle kalmayarak, üç hareketin (= e, l, u) doğru kullanılışını ortaya koydu. Diğer bir rivayete göre o, kızı kendisine şu soruyu sorduğu zaman, bunu yapmaya girişmişti : Kızının tevcih ettiği : "*Mâ ahseru's-semâ'i*" ("Gökyüzünde en güzel nedir?") sorusuna cevap olarak, o : "*el-Kevâkibu*" ("Yıldızlar") karşılığını verir. Bunun üzerine kızı ona, sadece gökyüzüne hayranlığını belirtmek istediğini izah eder. Bu cümle, babasının kendisine öğrettiği gibi, doğru olarak : "*Mâ ahsene's-semâ'e*" ("Gökyüzü ne kadar güzel !") şeklinde söylenilmeliydi. Her ne olursa olsun, ed-Du'eli, nahvin en lüzumlu unsurlarını hulâsa etmenin önemine inanmış hassas bir kimse idi. O, Emeviler zamanında yaşamış olup, 'Abbâsiler devrinde ortaya çıkan bir araştırma dalının öncüsü olmuştur.

Arapçanın nahvi ile ilgili çalışmalar, daha sonra, herbiri, fetihten hemen sonra kurulmuş olan, 'Irak'ın iki yeni şehrinde aynı zamanda devam etti. Bunlardan biri, Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirine karıştığı noktada teşekkül eden Şattu'l-'Arab'ın sağ kenarında, nehrin ağzından 60 mil uzaklıktaki Basra idi; o, 15/636-37'de, güney 'Irak'ın Basra Körfezine kadar fethedilmesinden sonra, Halife 'Ömer'in kumandanı olan 'Utbe b. Gazvân tarafından kurulmuştu. Diğer, Basra'nın kuzeyinde, Fırat¹'in sağ kenarında, eski Ctesiphon (= Medâ'in) yakınındaki Küfe idi; o, 17/638 senesinde, yine Halife 'Ömer'in bir kumandanı olan Sa'd tarafından kurulmuş ve daha sonra, Hz. 'Ali devrinde, halifenin ikametgâhı olmuştur. Bu iki şehir, farklı bir gelişme seyri takip etti : Küfe, ilk önce, devlet idaresinde önemli bir rol oynadı fakat, hilâfet merkezinin Bağdâd'a

¹ Asıl metinde, yanlışlıkla Dicle (Tigris) olarak kaydedilmiştir (Çeviren).

nakledilmesiyle, tamamen ihtişamını kaybetti ve ehemmiyetsiz bir köy hâline geldi; halbuki Basra, Basra Körfezindeki mevki sebebiyle, dünya ticaret merkezlerinden biri oldu ve zamanımıza kadar ticarî önemini muhafaza etti. Başlangıçta askerî yerleşim yerleri, devlet görevlilerinin ve münevverlerin akını sebebiyle, çok kısa zamanda, Halifeliğin kültür, bilhassa ilim merkezleri oldular ve ikinci 'Abbâsi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yeni Bağdâd başşehrini kurduğu 145/762-63 yılına kadar bu şekilde kaldılar.

Diğer çalışmaların yanı sıra, nahve dair çalışmalar da bu iki şehirde gelişmeğe başladı. Arap dilinin kaideleri farklı, hattâ, çoğu zaman birbirine mugayir nokta-i nazarlarla ifade edildi. Basra ve Küfe mekteplerinin ihtilâfları (*İhtilâfu'l-Basriyyîn ve'l-Küfiyyîn*), daha sonra, Bağdâd'da Nizâmiyye medresesinde hoca olan Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân **İBNU'L-ENBÂRİ** (öl. 577/1181-82) tarafından toplandı ve bütün teferruatı ile bahis konusu edildi. Genellikle Küfeliiler, eskiye bağlı ve Bedevî kullanışına taraftardılar, halbuki Basralılar daha mantikî ve tenkidî bir zihne sahiptiler. Daha sonra, Bağdâd, onlar arasında uzlaştırıcı bir rol oynadı ve eklektisizmi (seçmecilik) temsil etti.

Basra Mektebi

ed-Du'eli, Küfe'de doğdu fakat ömrünün en verimli yıllarını Basra'da geçirdi. II./VIII. asra kadar edebî faaliyetine başlamamış olan bu şehirde filoloji çalışmalarını başlattı. Ebû 'Amr b. el-'Alâ' ve el-Esmâ'î'nin halkın ve Bedevîlerin dil ve edebiyatlarına yönelik çalışmaları Basra mektebinden çıktı. Bununla beraber, bu mektebin önde gelen siması **HALİL B. AHMED** el-Ferâhîdî (öl. 170/786-87) idi. Onun dikkatli nahivle ilgili araştırması, genellikle, meşhur öğrencisi Sibeveyh üzerindeki tesirinden bilinir. Halîl'in şöhreti, iki devir açan buluşlarından dolayı idi. Evvelâ, eski Arap şiirini tetkik ederek, onun ritmik düzenini ve muhtelif vezin çeşitlerini icat etti ve bu suretle, daha önce tamamen bilinmeyen bir ilim dalı olan arûz ilminin (*'ilmu'l-arûz*) öncüsü oldu. Bir defasında, bir bakırcı dükkânının önünden geçerken, çekiç vuruşlarına dikkatle bakmak suretiyle, birbirini takip eden hecelerin ritmik bir birlik meydana getirdiğini onun farkettiği söylenir. İkinci olarak, o, kelimelerin alfabetik sırasına göre değil, aynı telaffuzda olanlarına göre, ilk defa, Arapça küçük bir lûgat te'lif etmiştir. Şöyle ki, bu sözlükte evvelâ, tamamen gırtlaktan

telaffuz edilen harfler grubu gelir, bunu yapısal benzerliklerine göre, damaksıl harfler, ıslığa benzer ses veren harfler, dil ile telaffuz edilen harfler, dudaksıl harfler ve yarı sesliler takip ederler. Onun eseri, 'ayn sesi ile başladığı için, bu ilk Arapça lûgat, *Kittâbu'l-'Ayn* (" 'Ayn Kitabı") adını almıştı. Eserini tamamlamaya ömrü yetmedi fakat öğrencileri, bilhassa Leys, onu tamamlamaya muvaffak oldu. Eserin tam nüshası, maalesef kaybolmuştur. Sadece ondan bazı iktibaslar ve parçalar bize kadar gelmiştir.

Başlangıç merhalesinde olan nahiv çalışmalarının Basra'daki diğer seçkin öğrencileri şunlardı : 'İsâ b. 'Ömer **ES-SEKAFİ** (öl. 110/728-29), Ebu'l-Hattâb **EL-AHFES** (öl. 177/793-94) ve 98-100 yaşındaki **YUNUS B. HABİB** (öl. tak. 182-85/798-801). Onların çalışmaları, umumiyetle **SİBEVEYH** (öl. 176/792-93) veya daha doğru olarak **SİBUYE** (Farsçada "elma kokulu" mânâsında, bu isim hakkında çeşitli izahlar vardır) lâkabi ile tanınmış olan, Arapça Gramerinin Babası Ebû Bîşr 'Amr b. 'Osmân'ın kıymetli eseri ile bilinir. 32 yaşında, doğup büyüdüğü İran'dan ayrılarak, yukarıda adları geçen üç âlimden ders almak için Basra'ya gitti fakat orada Kûfe mektebinden el-Kisâ'i ile nahoş bir ilmi münakaşada bulundu. Öfkeyle memleketine döndü, az bir zaman sonra orada öldü. *el-Kitâb* ("Kitap") adlı nahiv kitabı ile ismini ebedileştirdi. Bu eser, müellifin kendinden öncekilerin eserlerine devamlı müracaatı ile, 571 bölüm hâlinde, Arapça sarf ve nahvinin bütün ayrıntılarını ele alır. O, Arapça kaidelerinin ilk tam hulâsası, daha sonraki gelişme için bir başlangıç noktası olarak ihtiyaca cevap veren temel bir eserdir. Gerçek şudur ki, Sibeveyh, soyca Arap olmamasına rağmen, muhakkak Araplar tarafından, kendi anadillerinin kaidelerini ilk sistemleştiren kimse olarak kabul edilmiştir ve daha sonraki eserlerde, bu sahada en büyük otorite olarak daima kendisine müracaat edilir. Bu eserin en büyük üstünlüğü, müellifin açıklamalarını desteklemek için, kısmen Kur'an'dan ve kısmen eski Arap şiirinden, 1050 adet *şevâhid* olarak verilen iktibaslarla, nahvin münakaşalı ve şüpheli meselelerini sistemli bir şekilde izah etmesidir. Şüphesiz, onun bu nahiv kitabı, daha sonraki nesiller tarafından sık sık şerh edilmiştir ki, yine İran asıllı **HASAN ES-SİRÂFİ** (öl. 368/978-79)'nin *Şerh'i*, en önemli olanıdır.

Basra mektebi dilcileri, yalnız nahvin karışık meseleleri ile meşgul olmadılar; Arapçanın geniş lûgat hazinesini araştırmak, onlar

için oldukça önemli ve ilgi çekici oldu. Bu araştırma sahası, onların eski Arap şiirini toplamaları münasebetiyle başladı. Onun doğru bir şekilde mânâlandırılması için onlar, putperestliğin lengüistik istimallerini muhafaza eden, çölde çadırlarda oturan Bedevilerin yanına gittiler. Ya çöldeki Bedevî kabilelerine kısa seyahatler yaptılar veya kendileriyle görüşebilmek ve cevaplarını kaydedebilmek için, bu kabile mensuplarını şehre davet ettiler; çöldeki insanlarla temas kurmak için, diğer fırsatları da asla ihmal etmediler. Aynı şekilde, ilimde önde gelen diğer şahsiyetlerin yanı sıra büyük râviye Ebû 'Amr b. el-'Alâ' ve el-Esma', onların zengin dile ait materyallerini topladılar, bu materyalle Arap lûgatçiliğinin temelini attılar.

Başlangıçta onlar saf Bedeviler arasında câri olan kelimeleri ve tabirleri toplamadan ve onları mevzularına göre üstünkörü gruplandırmadan öteye gitmediler. Bu toplamalar *Kitâbu'l-Vuhûş* ("Vahşi Hayvanlar Kitabı"), *Kitâbu'l-Hayl* ("Atlar Kitabı"), *Kitâbu's-Sâ'* ("Koyunlar Kitabı"), *Kitâbu'l-İbûl* ("Develer Kitabı"), *Kitâbu'l-Matar* ("Yağmurlar Kitabı"); *Kitâbu Halkı'l-İnsân* ("İnsanın Tabii Yaratılışına Dair Kitap") gibi adlar almıştı : Bunlar, yalnız yukarıda adları zikredilen konularda çölde câri, dil ile ilgili bütün materyali en küçük detayına kadar ihtiva etmekle kalmıyor, fakat aynı zamanda, muntazam bir şekilde, bol şevâhidi de topluyordu. Birçok toplayıcıların bir merakı da nâdir kullanılan kelimeleri (*garib*) toplamaktı.

Lûgatçilikle ilgili bu çalışmaların ikinci merhalesi, böyle muayyen konulara ait materyal derlemelerinin, büyük sistemli lûgat kitapları hâline getirilmesi oldu. Başlamasından kısa bir zaman sonra, bu iş, beklenen daha yüksek gayelere ulaştı. Bu durum, Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin öğrencisi, Basra mektebinin önde gelen bir mensubu, Bağdadlı Ebû Bekr Muhammed İBN DUREYD (öl. 321/933)'in kitabından açıkça anlaşılmaktadır. O, mümtaz bir şâir olduğu kadar, iyi bir lûgatçi idi de. 'Eyer ve yular, bulutlar ve yağmur' v.s. gibi muayyen konulara ait tabirlerle ilgili bazı tasniflerinden başka, *Cemhere fi'l-Lûğa* ("Dilde Toplama") isimli bir lûgat te'lif etti. Fakat bu, çok faydalı bir eser olan *Kitâbu'l-İştikâk* ("Etimoloji Kitabı")'ı kadar geniş ölçüde tanınmış değildir; bu sonuncusu, tamamen eskimiş ve bayatlamış bir toplama değildir; çünkü o, eski Arap kabile isimleriyle ilgili olarak, onların menşei hakkındaki tarihi rivayetleri kaydeder ve onların etimolojilerini verir. Muhtevası, Arap kabilelerinin nesep şecerelerine dayandığı için bu eser, yalnız eski

Arapçanın kullanılmasının çok önemli bir kaynağı değil, fakat aynı zamanda, Arap toplumunun nesep silsilesine dair en muteber ve mufassal elkitabıdır. Etimoloji (İştikâk) ilmi, Ebû 'Alî el-Fârisî'nin öğrencisi Ebu'l-Feth 'Osmân İBN CİNNİ (öl. 392/1001-1002) tarafından daha ileri derecede sistemleştirildi. O, kelimelerin kendi köklerinden İştikâkı demek olan "küçük İştikâk" (*el-İştikâku'l-asgar*) ile, sıralarına bakmadan, aynı seslere sahip olan köklerden gelebilen bütün terkiplerin tek bir aslı mânâdan İştikâkı demek olan "büyük İştikâk" (*el-İştikâku'l-ekber*) arasında bir ayırım yaptı. İştikâka dair eserlerinin yanı sıra, *tasrîf* üzerinde de en büyük otorite idi. Görüşleri, *Kitâbu Sırrı's-Sinâ'a ve Esrârü'l-Belâğa* ("San'atın Sırrı ve Belâğatin Sırları Kitabı") ve *Kitâbu'l-Hasâ'is fi 'İlmi Usûlü'l-'Arabîyye* ("Arapçanın Kaynakları İlmi Hakkında Hususiyetler Kitabı") isimli iki büyük eserinde izah edilmiştir.

Basra mektebinin en ansiklopedik temsilcilerinden biri, Ebu'l-'Abbâs **EL-MUBERRED** (öl. 285/898) idi. O, hür bir zihne sahipti ve Sibeveyh'in otoritesine de kesinlikle boyun eğmedi; hattâ, bir eserinde, çekinmeden, bu büyük âlimin bazı görüşlerini çürüttü. *el-Kitâbu'l-Kâmil* ("Mükemmel= Kusursuz Kitap") ı ile şöhret kazandı. Bu eser, ismine uygun düşmektedir : O, yalnız Arap dili sahasında değil, fakat aynı zamanda, Arapların gelenek ve âdetlerinin yanı sıra, onların şiir ve eski tarihleri sahaslarında da her çeşit ilgi çekici mâlûmatın yer aldığı gerçek bir hazinedir. Onun tarihi materyali, Hâricî hareketi ve liderleriyle ilgili ayrıntılı mühim bilgiler dâhil, 'Abbâsî devrinin başlangıcına kadar bütün Emevî devrine uzanır. el-Muberrred'in eseri, sistemli bir eser değildir : O, bazı nahiv meselelerinden veya şiir ıktibaslarından başlayarak, tesadüfen ve muhtemel en geniş fikir çağrışımlarıyla, yalnız kendi meşhur hocalarıyla ilgili değil, fakat aynı zamanda sık sık temasta bulunduğu çöl sâkinleri ile ilgili, daima sıhhatli kaynaklardan alınmış en mühim ve en değerli rivayetleri toplar. Bu sebeple, onun eseri, yüksek seviyeli edebiyata (*edeb*) bir geçiş teşkil eder ve aynı zamanda onun şaheserleri ile bir araya konulabilir.

Kûfe Mektebi

Kûfe'de Basra mektebine müvazî, benzer bir edebî faaliyet örneği mevcuttu. Bununla beraber, Kûfe mektebi mensuplarının filolojik fikirleri, Basralı rakiplerinkinden daha vâzih idi. Basralılar, katı genel

kaideler ortaya koyarlarken ve ferdi üslup özelliklerini, kaçınılır istisnalar ve tavsiye olunamaz örnekler olarak görürlerken, Kûfe mektebi, bazı şâirlerin bu ferdi hususiyetlerini taklidi mümkün (imitable) daha uzak analogilerin bir esası olarak kabul etti. Bu iki mektep arasındaki fark, umumiyetle, klasik filolojide kıyas taraftarı olanlarla kıyas taraftarı olmayanlar (anomalists) arasındaki farka benzer.

Kûfeli dilcilerin çoğu, çalışmalarına Basralı hocalarla başladılar fakat Basralı hocalarının görüşlerine oldukça zıt olan kendi görüşlerini müstakil olarak izah etmek için, hemen Kûfe'ye döndüler. Daha sonra, onların çoğu, ders vermek üzere Bağdâd'a gittiler ve hattâ en meşhurları, ilimlerin hâimleri olan halifelerin sarayına girmeyi başardılar.

Kûfeli dilcilerin en şöhretlisi, İran asıllı 'Ali b. Hamza **EL-KISÂ'İ** (öl. 189/804-805) idi. O, önce Basra'da Halil b. Ahmed'den, sonra Kûfe'de, Kûfe mektebinin kurucusu er-Ru'âsi'den ders aldı fakat bilgisinin büyük kısmını, Mekke'ye hacca gitmesi münasebetiyle aralarında birkaç yıl araştırmalar yaptığı çöl Bedevilerinden elde etti; bu sûretle çok miktarda ilk elden mâlûmat topladı. Sonra Bağdâd'da çok üstün bir mevki işgal etti, ilimlerin büyük hâmisi Halife Hârûnu'r-Reşid, daha sonraları halife olan oğulları el-Emin ve el-Me'mûn'un eğitimini ona tevdi etti, daha sonra o, onların en içten sevgi ve hürmetlerinin bir belirtisi olarak, ona cömertçe ihşanlarda bulundu. Sibeveyh'le ilmî yarışmaya girdi. Sibeveyh, onun yüzünden Bağdâd'dan ayrılmak zorunda kaldı ve halife, ölümüne kadar el-Kisâ'î'ye teveccüh gösterdi. Onun ölümü, halife ile beraber Horâsân'da bir seyahatte iken vuku buldu, yolda hastalandı ve Rey'de öldü. Aynı seyahatte yine halifeye refakat eden, Hârûnu'r-Reşid'in büyük hukukçusu Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin de hemen hemen aynı zamanda orada vefat etmesi dolayısıyla, Bağdâd'a dönen halife haklı olarak şöyle dedi : "*Defentu'l-fikh ve'l-'Arabiyye bi'r-Reyy*" ("Fikhi ve Arapçayı Rey'de defnettim"). el-Kisâ'î'nin eserlerinden sadece bir tanesi, *Risâle fî Lahni'l-'Âmme* ("Umum İnsanların Nahiv Hatâlarına Dair Risâle"), günümüze kadar gelmiştir. Onun münakaşa götürmez ilmî otoritesi, yedi makbul kıraat usûlü arasında yer alan, Kur'ân'ı okuyuşundan anlaşılabilir.

Onun müteaddit öğrencileri ve tâileri arasında, yine İran asıllı

Ebû Zekerriyyâ Ziyâd **EL-FERRÂ'** (öl. 207/822-23), Kûfe'de temayüz etti. O da Kûfe'den Bağdâd'a gitti, orada Halife el-Me'mûn'un dikkatini çekerek, onun oğullarına mürebbi tayin edildi ve kendisine, *el-Hudûd* ("Hudutlar") isimli nahve ait büyük bir eseri te'lif etme imkânını sağlayan rahat bir hayat temin edildi. Aynı zamanda o, Kur'an'ın tefsiri (*Ma'ânî'l-Kur'ân*) üzerine (ilgi) çekici dersler verdi. Bu dersler, Bağdâd ahâlisinden büyük insan grupları tarafından muntazaman takip edildi. Mekke'de hac vazifesini ifa ederken vefat etti.

el-Ferrâ' 'nin öğrencisi Ebû Yûsuf Ya'kûb **İBNU'S-SİKKİT** (öl. 243/857-58), lûgatçılığın başlıca Kûfeli temsilcisi idi. O, çöl Bedevilerinin mâlûmatı ile yakın temastâ idi, eserlerini onlardan istifade ederek itina ile hazırladı. Uzun bir zaman mutad ilkokul tedrisi ile meşgul olduktan sonra, Halife el-Mutevekkil'in Bağdâd'daki sarayına girme imkânını buldu. O, iki oğlunun eğitimini ona tevdi etti. Bununla beraber, daha sonra, halifenin bir sorusuna cevabında, ateşli bir şi'i olarak, Halife 'Ali'nin hizmetçisi Kanber'i, tahkir edici bir şekilde halifenin oğullarına tercih edince, onun öfkesine dũçar oldu, bunun üzerine insafsızca öldürüldü. Onun nahve ve lûgatçılığın ait şu iki eseri daima kıymetini muhafaza etmiştir : Nahiv kaidelerine uygun doğru tâbirlere dâir *İslâhu'l-Mantık* ("Sözü Düzeltme") ve eski Arapça kelimelerin muayyen konulara ait gruplar hâlinde toplandığı *Kittâbu'l-Elfâz*. Son eser, daima geniş bir şekilde eski şiirden iktibaslarda bulunmak sûretıyla, hem müellifin hem de ondan öncekilerin toplamalarına istinaden hazırlandığı için bilhassa önemlidir. Bu sebeple onun eseri, pratik açıdan lüzumsuz (yere) meydana getirilmiş ve gerçekte (ise), kendinden öncekilerin lûgatçılığın ait mufassal derlemelerinin yerini almıştır.

el-Muberrred'in karşısında yer alan Kûfeli rakibi Ebu'l-'Abbâs Yahyâ **SA'LEB** (öl. 291/903-904)'di. Onun en değerli eseri, birtakım müphem kelime ve tâbirlerin fasîh, yani eski (classical) istimallerini (*el-lûğatu'l-fushâ*) açıklayan *Kittâbu'l-Fasîh* ("Fasîh Arapça Kitabı")dır.

Onun çok sayıdaki öğrencilerinin en meşhuru Ebû Bekr **İBNU'L-ENBÂRİ** (öl. 328/939-40) idi. Bizzat çok mükemmel bir dilci olan babası (Ebû) Muhammed el-Enbârî, oğlunun çalışmalarına yön verdi. İbnu'l-Enbârî'nin merakî eski şiirdi ve onun mükemmel hâfızası

bu sahada efsaneleşmişti. Hepsi de Kur'ân'ın muhtelif parçalarının kullanılmasını izah eden 300.000 beyit ezberlediği söylenir. Hocası Sa'leb gibi, o da eski şâirlerin *divânlarını* toplamaya rağbet etti : bundan dolayı, sahih rivayetlere istinaden, Zuheyr, en-Nâbiğa ve el-A'sâ'nın *divânlarını* toplayarak yeniden işledi; *el-Mu'allakât* mecmuasındaki *kasidelere* şerhler ilâve etti ve *el-Mufaddaliyyât* mecmuasına bir şerh yazdı. En tanınmış ve çok faydalı kitabı, *Kitâbu'l-Ezdâd* ("İki Zât Mânâlı Kelimeler Kitabı"), hâlâ yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. O, bu eserde, hem "dolu" hem "boş" mânâsına gelen *mescûr* veya hem "helâl (şey)" hem haram (şey) mânâsını ifade eden *besl* gibi, 400 kadar zât mânâlı kelimeyi bir araya getirdi. Eserini, kelimelerin lehçelerdeki kullanımına dikkatli bir bakışla, Kur'ân ve eski şiirden şevâhid olarak kullanılan geniş bir ıktıbas yığınınna istinaden hazırladı.

Bağdâd Mektebi

IV./X. asırdan itibaren, ilmî bakımdan Basra ve Kûfe'nin merkezi öneminde, açık sebeplerden dolayı, tedricî bir çöküş meydana geldi. Bağdâd'ın yeni ilim merkezi olduğu asırdan hemen önce, oradaki şaşaa veya halifenin sarayı ve onun ilim hâmilliğine ilâveten, matiyeti, daha parlak mevki imkânları dolayısıyla, 'Irâk'ın bu iki küçük eyalet şehrindeki âlimleri cezbetti. Bununla beraber, aynı devirde ilimlere olan alâka, halifeliğin uzak eyaletlerinde bile artış gösterdi. Bilhassa, halifeliğin merkezi otoritesi zevale yüz tutunca ve 'Abbâsilerin vasalları olarak eyalet vâlileri, hemen hemen müstaklî bir devlet kurdukları ve saraylarında prensler gibi debdebe içinde yaşadıkları zaman, zamanlarının seçkin âlim ve ediplerini etraflarında toplayarak, cömertçe bir davranışla yeni İslâm medeniyeti merkezleri kurdular.

Bundan dolayı, filoloji çalışmaları, 'Abbâsî devrinin ikinci yarısında daha geniş bir satıh üzerinde gelişme gösterdi. Ewelâ o, 'Irâk'ta vücut bulduğu dar hudutların içine kapanmış olarak kalmadı, aksine halifeliğin çeşitli uzak bölgelerine yayıldı. İkinci olarak, zamanla, Basra ve Kûfe mektepleri arasındaki ihtilâf, tamamen silininceye kadar gittikçe azaldı, çünkü daha sonraki dönemin dilcileri, iki rakip mektebin görüşleri arasında bir ayırım yapmadılar, fakat geniş derlemeler hâline koymak suretiyle, onlardan birini veya her ikisini fark gözetmeden kullandılar. Üçüncü olarak, IV./X.

asırdan itibaren, filoloji çalışmalarında, edebiyatın diğer branşları ile öncekinden daha fazla bir birleşme oldu. Bu münasebetle, ilmin diğer şubelerindeki birçok meşhur dilcilere işaret edelim ve burada, asıl sahası filoloji olan sadece birkaç seçkin âlimin ismini zikretmekle yetinelim.

Ebû 'Abdillâh **İBN HÂLEVEYH** (öl. 370/980-81), İran'daki Hemezân'dandı. Bağdâd'da İbn Dureyd'in ve İbnu'l-Enbârî'nin öğrencisi oldu ve filoloji ile hadiste aynı derecede büyük bir başarıya ulaştı; bir zaman Medine'de hadis sahasında ders verdi. Son yıllarını Haleb'de ilmin hâmisî Hamdâni hükümdarının sarayında geçirdi. En dikkate değer eseri, *Kitâbu Leyse* ("Mevcut Olmayan Şeyler Kitabı") olup, o bu adı, her paragrafının ilk kelimelerinin "*Leyse fi kelâmî'l-'Arab*" ("Falan filan şekil Arapçada bulunmaz") diye başlayıp "*illâ*" ("aşağıdaki hallerde/müstesna") ile devam etmiş olmasından dolayı almıştır. Ayrıca o, nahiv ve Kur'an tefsirine dâir birçok eser yazmıştır.

Buveyhî veziri İsmâ'il **İBN 'ABBÂD** (öl. 385/995), babası gibi bir âlim olarak, bizzat temayüz etti. İranlı Buveyhî ailesi, 320/932'den 448/1056-57'ye kadar, *emîru'l-umerâ'* ("büyük emir") ünvanı ile, 'Abbâsî halifelerinin ikametgâhı Bağdâd'da siyasî nüfuz kullandılar. İran'ın büyük bir kısmında tamamen müstakil bir hanedan olarak hüküm sürdüler. Daima *devle* ("hanedan, devlet") kelimesiyle bir terkip teşkil eden Mu'izzu'd-devle, 'Adudu'd-devle, 'Izzu'd-devle, Fâhru'd-devle, Seyfu'd-devle gibi lâkaplarla tanındılar. Saltanatları esnasında ilimler ve edebiyat, özellikle onların Rey'deki İran sarayında gelişme gösterdi, öte yandan onlar da Bağdâd'da ilim ve eğitim müesseseleri kurdular. Seçkin âlim ve şâirler onların himayeleri altında yaşadılar. Bunlardan biri, sıra ile birkaç Buveyhî hükümdarının ilk veziri ve yakın dostu olan İsmâ'il **İBN 'ABBÂD** idi, bundan dolayı o, genellikle *es-Sâhib İbn 'Abbâd* ("Arkadaş İbn 'Abbâd") diye tanındı. Bilhassa onun faaliyeti sayesinde Buveyhî sarayı, mânevî hayatın liberal kurucusu oldu. Bizzat o, zamanının en bilgili insanlarından biri olarak şöhret kazandı. Rivayet edildiğine göre, görevi icabı seyahate çıktığı zaman, genellikle, ihtiyacı olduğu bütün kitapları taşımak için yolda 30 deve gerekiyordu; maamafih, el-İsfahânî'nin *Kitâbu'l-Ağânî*'sini elde edince, seyyar kütüphanesi için tek bu eserle iktifa etti. Parlak mevki va'di ile, Sâmânîlerin o zamanki Horâsân vâlisî Hükümdar Nûh II'nin hizmetine girmek için dâvet edilince, diğer taşınacakları yanında yalnız kütüphanesinin

damından düşüp, âniden öldüğü zaman, sözlüğünü sadece (*dâd*) harfine kadar te'lif etmişti. Eserin geri kalan kısmı, müellifin toplamış olduğu materyale istinaden, öğrencisi İbrahim el-Varrâk tarafından tamamlandı. Arap lûgatçiliğinin klasik bir eseri olmasından itibaren bu eser, o kadar sık tashih edildi, şerh edildi, genişletildi ve tezyil edildi ki, kendisi ile ilgili geniş bir eser külliyyatı meydana geldi. Onun en dikkate değer genişletilmiş şekli, Mısırlı âlim Muhammed b. Mukerrem **İBN MANZUR** (öl. 711/1311-12) tarafından te'lif edilmiş olan, 20 ciltlik *Lisânu'l-Arab* ("Arap Dili")'dir. O, bu eseri diğer lûgate dâir eserlerin materyalleri ile tamamladı.

Nahiv sahasında Müslüman Doğu'nun diğer bir seçkin siması, Orta Asya'da Hârizm'in Zemahşer köyünden Ebu'l Kâsım **EZ-ZEMAHŞERİ** (öl. 538/1143-44) idi. Hadîsle ilgili eserlerinden başka, lûgat sahasındaki eserleri, bilhassa meşhurdur. Bu konularda o, *Mukaddimetu'l-Edeb* ("Edebiyata Giriş") isimli bir Arapça-Farsça sözlük; çok süslü dil tâbirlerini toplayan, *Esâsu'l-Belâğa* ("Belâgatin Temel Taşı") başlığını taşıyan, lûgate ait bir eser ve Hadîslerdeki kelimelerin mânâlarını pek iyi açıklayan *el-Fâ'ik* ("Pek Üstün") adlı bir kitap te'lif etti. Başlıca eseri, çok faydalı olan ve yaygın bir şekilde kullanılan, *el-Mufasssal* ("Mufasssal Kitap" veya "Bölümler Kitabı") isimli nahiv kitabı olup, sistemli ve muhtasar bir eserdir; bununla beraber, Arapçanın nahiv kaidelerini etraflıca izah eden bir hulâsa niteliğindedir. ez-Zemahşerî, bu eserini, Farsça *Ermûzec* ("Numune") adı altında ihtisar etti. *el-Mufasssal*, muhtasar bir eser olduğu için, kısmen şerhlerle ve kısmen, kısa ifadelerinin geniş olarak işlenmesiyle çok iyi bir şekilde genişletildi. Böylece o, Arapça nahvinin çok ince hususiyetleriyle ilgili çok yönlü binlerce açıklama ilâvesiyle tamamlanarak, çok faydalı temel bir eser haline geldi. Halebli büyük nahivci Ebu'l-Bakâ **İBN YA'İŞ** (öl.643/1245-46) tarafından, *Şerhu'l-Mufasssal* ("Mufasssal Şerhi") adı altında böyle bir şerh yazıldı. Daha sonraki devirlerde, daha eski dönemlerin temel eserleri, yavaş yavaş ihmal edilmeğe ve hattâ Sibeveyh'in *el-Kitâb*'i, sadece bazı insanlar tarafından okunmaya başlayınca, onların yerini İbn Ya'îş şerhli, ez-Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ı aldı.

ez-Zemahşerî'den sonraki asrın en büyük Arap filologu, şüphesiz Cemaluddîn **İBN MÂLİK** (öl. 672/1273-74) idi. Aslen, İspanyalı bir Arap ailesine mensuptu. Şam'da doğdu ve bir hoca olarak orada çalıştı. Dille ilgili müteaddit eserleri arasında en

taşınması için 400 deveye ihtiyacı olduğunu ifade ile, teklifi reddetti. Hem bir devlet adamı hem de bir âlim sıfatı ile, Buveyhiler devrinin en renkli siması idi. İlähiyat, filoloji ve siyasete dâir birçok eserlerden başka, *el-Muhîr* ("Okyanus", harfiyen: "İhata eden") isimli, yedi ciltlik büyük bir lûgat te'lif etti; bu isim, daha sonra, genişliği ve derinliği dünyayı kuşatan okyanusa benzediği için, Arapça yazılmış olan sözlüklere sık sık verildi.

İbn 'Abbâd'ın adı, hocası Ebu'l-Huseyn Ahmed İBN FÂRİS (öl. 395/1004-5) tarafından yaşatıldı. O da Buveyhî sarayının gözde bir âlimi idi. Hemezân'da Buveyhî hükümdarı Fâhrü'd-devle'ye ders verirken, o, onu Rey sarayında oğlunun mürebbisi olması için dâvet etti, orada onun müteaddit öğrencileri arasında İbn 'Abbâd da vardı. Eserlerinin en önemlisi, büyük bir sözlük olan *el-Mucmel fi'l-Lûga* ("Dilin Hulâsası") ile *Fıkhü'l-Lûga* ("Dil Kanunnâmesi")'dir. Bu son eser, açık bir ifade ile Arapça'nın hususiyetlerini izah eder. Öğrencisi es-Sâhib İbn 'Abbâd'a ithaf ettiği için, aynı zamanda o, *es-Sâhibî* adı ile tanınmıştır.

Bununla beraber, hem Doğu'da hem Batı'da Arap dili üzerinde çalışan dilcilerin en lüzumlu yardımcısı olarak bugüne kadar gelen büyük bir lûgat, bu lûgat çalışmalarının yerini almıştır. Onun müellifi Ebû Nasr İsmâ'il EL-CEVHERİ (öl. 393/1002-3), Türkistân'da Fârâb'da doğdu. Bu şehir, Arap edebiyatının diğer iki meşhur âlimini yetiştirdi: Meşhur filozof Ebû Nasr EL-FÂRÂBÎ ile el-Cevherî'nin dayısı ve dile ait meşhur bir eser olan *Divânü'l-Edeb* ("Edebiyat Antolojisi")'in müellifi, dilci Ebû İbrâhîm EL-FÂRÂBÎ (öl. 350/961-62). İrâk'da meşhur hocaların yanında ders gördükten sonra, el-Cevherî Hicaz'a uzun bir seyahate çıktı, çöl Arapları arasında yaşadı ve ondan sonra, bir hoca ve ilim adamı olarak Nisâbûr'a yerleşti. Başlıca eseri, umumiyetle *es-Sihâh* diye bilinen *Tâcu'l-Lûga ve Sihâhu'l-'Arabiyye* ("Dilin Tacı ve Arapçanın Doğruluğu")'dir. Bu büyük lûgatte o, kendi tecrübe ve toplamalarına ilâveten, seleflerinin hazırlık niteliğindeki çalışmalarının tenkidini esas alarak saf Arapçayı topladı. *es-Sihâh*, kelimelerin, ilk değil, son köklerine göre, alfabetik olarak tertip edilmiştir; herbir grup içerisinde kelimeler, önceki köklerin alfabetik sırasına göre tekrar sıraya konmuştur. Bu sûratle, *b* harfi bâbı, aşağıdaki sıra içinde, kelime gruplarına ayrılmıştır: *ebeb*, *eteb*, *edeb*, *ereb* v.s. Daha sonra diğer büyük Arapça sözlükler tarafından benimsenmiş olan bu sistem, bir elkitabında kafiyeli kelimelerin araştırılıp bulunmasında yardımcı olmağa çalışır. el-Cevherî, bir evin

meşhuru, *Elfiyye* ("Bin Beyit")'sidir ki, o burada, zamanının şiir yazma temayülüne uyararak, 1000 *recez* beyti ile, bütün Arapça nahvini sistemli bir şekilde özetledi. Mükemmelliğinden dolayı bu eser, nahvin muhtelif bölümleriyle ilgili, onun daha önceki manzum eserlerinin yerini aldı. *Elfiyye*, manzum olarak kaleme alındığı için kısa ifadelerinin daha fazla açıklanması gerekmele beraber, muhtasar oluşundan dolayı Doğu'da çok faydalı bir ders kitabı olarak kullanıldı. İbn Mâlik'in (nahiv konularını) şiirle ifade etme hususundaki örnek davranışı, bugüne kadar onu taklit etmeğe çalışan birçok âlim tarafından takip edildi. Onun eserine benzer bir eser, İskenderiyeli İBNU'L-HÂCİB (öl. 646/1248-49)'in *el-Kâfiye fi'n-Nahv* ("Nahve Dâir Kifayetli Eser")'i idi. Birçok hallerde ezberlenmelerini kolaylaştırmak için mensur kitaplar da manzum hâle getirildi. Umumiyetle, böyle öğretici nitelikteki (didaktik) şiirlerde *recez* vezni kullanıldı.

BİBLİYOGRAFYA

'Abdurrahmân Fehmî, *Medresetü'l-'Arab* I, İstanbul 1304.

'Abdurrahmân es-Seyyid, *Merdesetu'l-Basra en-Nahviyye*, Mısır 1388/1968.

Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden 1943, I, 96-132, 330-382; *Suppl.*, Leiden 1937, I, 155-195.

Çetin, Nihad M., *Arabistan (Edebiyat)*, Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1978, I, 149-152, 155.

Ebû Hayyân el-Gırnâti, *Tezkiretu'n-Nuhât*, nşr. 'Afif 'Abdurrahmân, Beyrut 1406/1986.

Ebu't-Tayyib el-Lûğavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1954.

Encyclopaedia of Islam, I-V, Leiden 1960 v.dd., "İlgili maddeler".

Flügel, G., *Die Grammatischen Schulen der Araber*, Leipzig 1862.

Gümüş, Sadreddin, *Seyyid Şerif Cürçânî*, İstanbul 1984, s.19-51.

Huart, C1., *Arab ve İslâm Edebiyatı*, çev.Cemal Sezgin, Ankara (1971),s.139-173.

Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, I-II, Mısır 1375/1956.

İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'u Ebrâ'iz-Zemân*, I-VIII, nşr. İhsân 'Abbas, Beyrut 1388-92/1968-72.

İbn Kâdi Şuhbe, *Tabakâtu'n-Nuhât ve'l-Lûğaviyyîn*, nşr. M.Çayyâd, Nefes 1974.

İbnu'l-Enbârî, Kemâluddîn, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ'*, nşr.M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1386/1967.

_____, *el-İnsâf fî Mesâ'il'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Küfiyyîn*, I,II, nşr. M.M. 'Abdulhamîd, Kahire 1953.

İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire, ts.

İslâm Ansiklopedisi, I-XIII, İstanbul 1940-1986, "İlgili maddeler".

el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, I-IV, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1950-1973.

Koçak, İnci, *Basra ve Küfe Mektepleri*, Doğu Dilleri, II/4 (Ankara 1981) s. 143-155.

Mehdi el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Küfe*, Kahire 1377/1958.

Nicholson, R.A., *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1969, s.342-345.

'Omer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabi*, II. *el-A'suru'l-'Abbâsiyye*, Beyrut 1400/1980.

Pellat, Ch., *Le Milieu Basrien et la Formation de Çâhiz*, Paris 1953.

er-Râvî, Tâhâ, *Ta'rîhu 'Ulûmi'l-Lûgati'l-'Arabiyye*, Bağdâd 1949.

Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, VIII, Leiden 1982, IX, Leiden 1984.

es-Sîrâfî, *Ahbârû'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, nşr. F.Krenkow, Paris-Beyrut 1936.

es-Suyûti, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lûgaviyyîne ve'n-Nuhât*, I-II, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1384/1964-65.

_____, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Lûga ve Envâ'ihâ*, I-II, nşr. M.A.Câdelmevlâ v.b., Kahire, ts.

Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Kahire 1968.

et-Tantâvî, Muhammed, *Neş'etu'n-Nahv ve Târîhu Eşheri'n-Nuhât*, Mısır 1387/1968.

Weil, G., *Die Grammatischen Schulen von Kufa und Basra*, Leiden 1913.

Yağmûri, Yûsuf b. Ahmed, *Nûru'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes*, nşr. R.Sellheim, Beyrut 1964.

Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, I-XX, nşr.A.F.Rifâ'i, Kahire 1355/1936.

ez-Zebîdî, 'Abdullatif, *Kitâbu İ'tilâfi'n-Nusre fî İhtilâfi Nuhâti'l-Küfe ve'l-Basra*, nşr. Târik el-Cenâbî, Beyrut 1407/1987.

ez-Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabi*, 25. baskı, Kahire, ts., s.361-375.

ez-Zubeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lûgaviyyîn*, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1973.